A társadalom viszonya a valláshoz.

Írta: TORKOS LÁSZLÓ.

Nincs semmi tökéletes az ég alatt; legkevésbbé azokban a dolgokban, melyeket emberek alkottak. Nem tesz kivételt e tekintetben az emberi társadalom sem, melynek terheiről s romlottságáról mindig és mindenütt sűrűn felhangzanak a panaszok. Pedig mi volna az emberiség, ha az egyeseket és családokat társadalmi kötelékek nem foglalnák egybe kisebb-nagyobb egészekké?

A társadalmi élet áldásait csak akkor ismernők meg igazán, ha az egybefűző kötelékek egyszerre felbomlanának s az egyesek és családok a korlátlan önkény s fejetlenség hatalma alá kerülnének.. Nagy részük csakhamar elpusztulna s a többi »rohamosan visszasülyedne a kezdetleges állati állapotba, vagy újra egyesülve ismét csak a társadalmi kapcsolatokban keresné üdvösségét.

Igazi emberi élet csakis a társadalomban fejlődhetik. Védelem önkény, erőszak s természeti veszélyek ellen, segítkezés szükségben s bajokban, a testi-lelki erők teljes kifejtése, az élet örömeinek az emberi természethez mért élvezése, mind csak a társas egyesülés talajában verhet állandón gyökeret s belőle szívhatja éltető nedveit.

A társaséletnek e nagy jelentősége folytán minden jelenség, mely benne fölszínre vetődik, olyan mértékben érdemel megtürést, védelmet vagy még gyámolítást is, amint a társadalom czéljaival s érdekeivel nem ellenkezik, vagy őket még elő is mozdítja, s e tekintetek alá esik a vallás is, melyhez való viszonya a társadalomnak jelen fejtegetéseim tárgyául szolgál.

A vallás lényegéről s eredetéről a nézetek nagyon el-

térők. Régi idők óta sokan azt hirdetik, hogy a vallás nem egyéb, mint ravasz emberek találmánya oly czélból, hogy vele a tudatlan tömeget leigázhassák s állandóan féken tarthassák. Akik ilyet állítanak, nem gondolják meg, hogy semmivel sem lehet hatni az emberi lélekre, mihez benne nincs meg a kellő fogékonyság. Kelthetne-e bárki is művei által tetszést a lélekben, ha az emberben hiányoznék az aesthetikai érzék, mely szépművek teremtésében s élvezésében nyilatkozik? Ugyanez áll a vallásra nézve is. Hasztalan hirdetnének lánglelkű apostolok vallási eszméket, ha a hallgatók lelkében nem élnének ez eszmék csirái, melyeket a hirdetők szavai bennök csak kifejlesztenek. S hogy ezek az eszmék kifejlődjenek, arra nincs is mindig szükség egyesektől kiinduló hathatósabb ösztönzésre, önnönmaguktól is jelentkeznek s jutnak a fejlődés kisebb-nagyobb fokáig, miről számos nép szolgálhat tanúságul olyan vidékeken, ahol sem hitalapító, sem hittérítő soha meg nem fordult.

Nem csekély azoknak a száma sem, akik elismerik ugyan, hogy a vallás az emberi léleknek saját magából sarjadzó életjelensége, csakhogy valami tökéletlenebbnek tekintik, mely fejletlenebb korban s fejletlenebb emberekben jelentkezik csak hathatósabban, s mint a virág időhaladtával elhervad, hogy a termésnek adjon helyet, a fölvilágosodás terjedésével mindig szűkebb és szűkebb körre szorítkozik, mig végre teljesen elenyészik.

Ebben a véleményben van némi igazság, de csak annyi, hogy a vallás is alá van vetve a tökéletesedésnek s igazságai, melyek tisztán érzelmen alapuló alanyi természetűek és sem tapasztalás, sem észokok által nem igazolhatók, míveltebb korban s míveltebb lelkekben más-más alakot öltenek vagy, mint bizonyos egyháznak hitében megállapítottak, hitelöket sokaknál teljesen el is vesztik. De lényegök azért megmarad az emberi lélek mélyén, a hitökben megzavart félműveltekben szintúgy, mint a mélyelméjű bölcsekben. Az előbbiek nagy részénél elkorcsosult alakjában, mint babona, az utóbbiaknál pedig mint emelkedett, eszményi világnézet s a tiszta erkölcsi eszme cultusa. A vallási érzés teljes eltűnése csak akkor volna gondolható, ha az emberi elme a világegyetem minden szegét-zugát áthatná világával s e vilá-

gosság az egész emberiségre kiterjedne. A tökéletesedésnek erre a fokára azonban soha föl nem emelkedhetik sem egyes ember, sem az egész emberiség. Minél mélyebben behat valaki a mindenség titkaiba, minél tágabb körre terjednek ki ismeretei, annál határozottabban meggyőződik arról, hogy a mindenséget felfogni, a lét alapjait kifürkészni emberi elme nem képes. Emberi ész szerint a »semmi« el nem gondolható, szintoly kevéssé az, hogy semmiből valami származhatik s így alkotórészeiben a mindenség csak öröktől fogva fennállónak, térre s időre nézve kezdet és végnélkülinek tekinthető s mint ilyen meg nem ismerhető, mert mindent csak mással szemben ismerhetünk meg a maga teljességében s mi más állhat szemben a végtelen mindenséggel?

Az emberi elmének ezen korlátoltságánál fogva tehát a legszélesebb ismeretkörrel bírónak lelkében is mindig tág tér nyilik a legkülönbféle sejtelmeknek, melyek, ha nem vesznek is föl határozott alakot, annál nagyobb csodálattal, tisztelettel s hálával töltik el az ember kebelét, minél mélyebben hatolt a világ millió csodájának soha föl nem deríthető rejtelmeibe. Csak akiben szikrája sincs meg a képzeletnek s érzelemnek, annak lelkét hagyhatnák érintetlenül e csodák s képzelet és érzelem, míg ember él, a keblekből teljesen kihalni nem fog soha.

Azok közül az érzelmek közül, melyekből a vallási eszmék fakadnak, az embert leginkább jellemző két érzelem tűnik ki: a magasabb hatalmaktól való függésnek, a velők szemben való gyengeségnek érzete egyrészt, másrészt az erőnek, a fensőségnek érzete a föld többi lényeivel szemben. Az előbbin alapszik az istenségben való hit, mely száz meg száz alakban nyilatkozik, de lényegében egy a legdurvább bálványimádásban s a legfejlettebb monotheismusban, — még tisztán szellemi alaktalanságában is. Az utóbbi viszont forrása a lélek halhatatlansága hitének, mely határozottabb, vagy határozatlanabb alakban szintén kiegészítő részét teszi minden nép vallásának, s alapul szolgál szintúgy a földi lélekvándorlás, mint a túlvilági örökélet hitének. A két főeszméhez kapcsolódik az igazságérzetre támaszkodva még egy harmadik: a halál utáni igazságszolgáltatás hite, mely velők együtt a vallás tulajdonképeni lényegének tekinthető.

Az emberi élet számtalan visszásságai, az ellentét, mely az ember erkölcsi értéke és földi boldogulása közt uton-utfélen tapasztalható, a gonosznak gyakori győzelme a védetlen erényen s a földi lét száz meg száz veszedelme és nyomorúsága, melyek nem ritkán a legnemesebb lelkeket sújtják a legkönyörtelenebbül, mindez mélyen sérti a nemesen gondolkodó ember lelkét, s mintegy követelőleg kelti benne azt a gondolatot, hogy amely harmónia az ember erkölcsi értéke s boldogulása közt itt e földi életben sehol föl nem található, azt magasabb igazságszolgáltatás a halál utáni életben teljes mértékben létesíteni fogja. »Oh remélj, remélj egy jobb hazát, s benne az erény diadalát, mert különben sorsod és a föld Isten ellen zúgolódni költ!« igy inti fiát Arany »Fiamhoz« czímű költeményében s hány ember érezte e hitnek szükségét szint oly hathatósan, mint a költő, hány meggörnyedt lélek keresett vigasztalást és erőt e fölemelő gondolatban!

Hogy azok a képek, melyeket a képzelet különféle népnél s korban a túlvilági igazságszolgáltatásról alkotott, csak oly kevéssé tekinthetők concret valóságnak, mint a határozott alakot öltött vallási eszmék általában, ebből nem következik,, hogy az igazságszolgáltatás hite legszellemibb mivoltában ne élhetne mélyen gondolkodó lelkekben is, föltéve, hogy nemes-erkölcsi érzéssel is meg vannak áldva. Ha másban sem nyilatkozik is tán bennök e hit, tanúbizonyságot tesz róla a törekvés úgy élni a nemes, tiszta erény szeretetében, hogy a halálra gondolva, nyugodtan mondhassák Berzsenyivel:

»Legyen álom, legyen bíró,
Bátran megyek elébe,
Mint az elfáradt utazó
A vadon enyhelyébe.
Mert ha bíró, nem furdal vád,
Mert ha álom, nyugalmat ád.«

Alapjában tehát a vallás, a magasabb hatalmakban, a túlvilági életben s a vele kapcsolatban álló igazságszolgáltatásban való hit az ember lelki életének tisztán belső jelensége s mint ilyen a társadalmi érdekek tekintetében csak olyan szempont alá eshetik, mint az embernek tisztán belső érzelmi s gondolati világa általában. Amennyiben tagadha-

tatlan, hogy a vallásos hit általában békítő, megnyugtató s igy boldogító hatása lehet a lélekre, az egyesek boldogsága pedig csak jó hatású lehet a társadalomra; annyiban bizonyára inkább érdekében áll a társadalomnak a vallásos hit terjedését s megerősödését előmozdítani, mint akadályozni. A társadalom érdekei azonban mégis nem annyira a belső hitélethez fűződnek, mint inkább azokhoz a külső jelenségekhez, melyek a hitéletből kifolyólag az emberi élet mindennemű viszonyaira kiterjednek.

A külső jelenségek közé, melyekben a vallási élet nyilatkozik, nagyrészt olyan cselekedetek tartoznak, melyek a legszorosabb összefüggésben vannak a belső hitélettel s czéljok az istenség megengesztelése, jóindulatának megszerzése s fentartása, földi óhajok elnyerése s az örök üdvösség kiérdemlése, amilyen cselekedetek az áldozatok, imádkozás, böjtölés, különféle vallásos szertartásokban való részvétel stb. A vallásnak ilyen tettekben való nyilvánulásai nem sokkal nagyobb mértékben fűződnek a társadalom érdekeihez, mint a puszta belső hitélet, amennyiben ugyancsak kevéssé függ a társadalmi életműködések egészsége attól, tagjai mit és mennyit imádkoznak, böjtölnek s gyakran vagy ritkán vesznek-e részt vallási szertartásokban, ha különben megteszik, amivel a társadalomnak tartoznak s hatáskörükben sikeresen működnek.

Lehetnek azonban – mint vannak is – a vallásos élet ilynemű nyilatkozatai között olyanok is, melyek a társadalmi érdekeknek nemcsak nem szolgálnak, hanem kisebb-nagyobb mértékben még ellentétben is lehetnek velők. Az ilyeneket természetesen nem is hagyhatja a társadalom figyelem nélkül, s lehető korlátozásukon teljes joggal munkálkodhatik. A társadalom egészségének egyik fő feltétele kétségen kivül tagjainak testi, lelki épsége, s a családi élet minél nagyobb bensősége. Hogy lehetnének tehát közömbösek a társadalomra nézve a vallási élet olyan nyilvánulásai, melyek túlhajtott aszkézis folytán a test épségét veszélyeztetik, vagy a családalapítást korlátozzák, a családi kötelékeket meglazítják?

A szerzetesi élet – főleg szigorított alakjában – sa coelibatus vallási alapon még oly mértékben is, mint az főleg a róm. katholikus egyházban föltalálható, számos ellenzőre

talált minden korban, s bizonyára inkább szolgál – gyakran? másutt is – egyházi, mint társadalmi érdekeket; az egyéni jogok szempontjából azonban mégis elnézésre tarthat számot. De gondoljuk meg, mi lenne a társadalomból, ha vallási rajongásból egyszerre egész tömegek adnák magokat testsanyargató, csak vallási gyakorlatokat végző szerzetesi vagy remetei életnek, s férfiak és nők százezrei tagadnák meg ép testilelki erőben a nemi élet követelményeit s mondanának le a házasság jogáról? Mily nagy mértékben csökkenthetné ez az ép szülőktől származott egészséges gyermekek számát, míg a beteg, sőt nyomorék férfiak s nők szabadon köthetvén házasságot, az új nemzedék elsatnyulása átöröklés folytán egyre veszedelmesebb arányokat öltene. A vallási rajongásnak ilyen járványszerű jelenségénél vétkes mulasztás volna a társadalom részéről, ha minden rendelkezésére álló eszközzel nem küzdene a baj ellen. S bizonyára nem is maradna tétlen közömbösségben, amiről legújabban az »egyke«-mozgalom tanúskodik a hasonló veszedelemmel fenyegető betegséggel szemben.

A vallási rajongás általában, jelentkezzék az bármi módon,, inkább káros hatású lehet a társadalomra nézve, mint hasznos; mert kiélesíti az ellentéteket, gyűlölködést s türelmetlenséget szül, s így nagyon alkalmas a társadalom tagjai között az üdvös egyetértést megzavarni, sőt megsemmisíteni. Azért semmi esetre sem tagadható meg a társadalomnak az a joga, hogy ellenőrző, fékező befolyását, mint mindennemű rajongókra, úgy a vallásiakra is kiterjessze.

A vallásos érzés azonban nemcsak olyan cselekedeteknek szülője, melyek az úgynevezett jámbor életet jellemzik, a tágabb s nemesebb értelemben vett erkölcsiségre is nagy befolyással van. Minthogy azok a vallások, melyek a hitet szoros kapcsolatba hozzák az erkölcsiséggel, a társadalom érdekeit szolgáló erényeket s kötelességeket általában szintén ilyenekül ismerik el, s híveiket ápolásokra, illetőleg teljesítésökre serkentik, a vallásnak befolyása az erkölcsi életre csak üdvösnek tekinthető. Hogy a vallás mindent, amit tennünk vagy mellőznünk rendek mint isteni törvényt tüntet fel, melylyel szemben való viselkedésünkért a földfölötti igazságszolgáltatás előtt kell számot adnunk, az, ha kellő hatása az erkölcsi életre el nem marad, az illetőnek erkölcsi életét

semmivel sem teszi kevésbbé értékessé a társadalomra nézve, mint az olyanét, aki minden magasabb hatalomra való tekintet nélkül teljesíti kötelességét a társadalommal szemben. Sőt, aki a minden jó adomány adója iránti hálából s tiszteletből s embertársainak, mint testvéreinek, vagy akár csak a jó és szép magas eszméinek szeretetéből törekszik tiszta, becsületes életre s kötelességeinek hű teljesítésére, annak erkölcsisége nemcsak általában nemesebb, hanem a társadalomra nézve is gyümölcsözőbb, mint az olyané, aki kötelességeit csak hasznossági szempontból teljesíti. Akiket pedig csak az isteni igazságszolgáltatás hite vezérel cselekedeteiben, sem az erkölcsiség, sem a társadalmi érdek szempontjából nem állanak alantabb fokon, mint akiket tetteikben tisztán világi érdekek sarkalnak s világi törvények tartanak féken. Az ok, melynél fogva valaki a társadalom iránti kötelességeit teljesíti, általában mellékes dolog a társadalomra nézve, a fődolog az, hogy az oknak meglegyenek a kívánatos következményei, s amennyiben a vallás nemcsak a társadalomra nézve közömbös vallási gyakorlatokra, hanem a tulajdonképeni erkölcsi életre is hahatós okul szolgálhat, a társadalmi élet szempontjából a leggondosabb ápolásra érdemes.

A társadalmi érdekek tekintetében nem csekély jelentősége van a vallásnak az által is, hogy számtalan keresetág- s keresetmódnak szolgál forrásául, mely kapcsolatbahozatal anyagi érdekekkel legkevésbbé sem lealacsonyító a vallásra nézve. Hisz' nem egyszer hirdették s hirdetik a művészetről is, magas czéljai mellett mily nagy a jelentősége nemzetgazdasági szempontból, s ki tekinthetné ezt a művészet szentsége elleni vétségnek?

A vallással inkább vagy kevésbbé szoros kapcsolatban levő keresetágak közül első sorban azok említendők, melyek vallás nélkül nem is gondolhatok. Ilyenek mindazok az állások, melyeket a különféle egyházak alkalmazottjai töltenek be, mint lelkészek, tanítók, orgonisták, szolgák, a legmagasabb papi méltóságtól kezdve le a harangozóig. Nagyon számos érintkező pontja van továbbá a vallásnak a tudomány, művészet, ipar és kereskedelem különféle nemével s mint ilyen is nem csak szellemi előnyöket nyújt a társadalom számos tagjainak, hanem anyagiakat is. A theologiai

munkák különféle nemei, nemkülönben a vallási épülésül szolgáló praedicatiok, imádságos- és énekeskönyvek csak úgy jövedelemforrásai a szerzőknek, kiadóknak, könyvnyomtatóknak és kereskedőknek egyaránt, mint a tudomány s irodalom bármily másféle termékei. S hány művészt s iparost foglalkoztatnak a templomok mindennemű hozzátartozóikkal! Építőmesterek, szobrászok, festők a templom építésével s fölszerelésével bő alkalmat találnak munkájuk értékesítésére, s a zenészek is – szerzők s előadók egyaránt – nem kis mértékben gyümölcsöztethetik a vallási gyakorlatban képességöket. Amely iparosokra az építkezéseknél általában szükség van, mindazoknak a templomépítés is munkát s keresetet nyújt s harangöntők s orgonakészítők jövedelmeiket majdnem kizárólag a vallási gyakorlatból s egyházi életből merítik.

A mondottakból kitűnik, hogy a vallás, mint puszta belső hitélet a társadalomi érdekeket ugyan alig érinti, annál gyakrabban érintkezik azonban velők, külső jelentkezése a társadalom tagjaira való erkölcsi s anyagi hatásánál fogva, mely hatás, – egyes káros kinövéseket nem tekintve – általában üdvösnek mondható.

S mit tapasztalunk mégis alant és fent, műveletlenek és műveltek közt egyaránt a vallással szemben? Nem részesül-e bőven gúnyban, lenézésben, sőt üldözésben is mint haszontalan vagy éppen káros tévelygés, mely alól az emberiségnek magát fel kell szabadítania? Mi lehet forrása ennek a sajnos jelenségnek? Emberi gőg s elbizakodottság s a mindinkább terjedő erkölcsi romlottság? Nem tagadható, hogy részben innen ered, de visszavezethető az számtalan olyan okra is, melyek nem magukban a vallás iránt ellenséges indulatuakban rejlenek.

A vallás társadalmi jelentőségének ezen téves felfogása tulajdonképen nem is vonatkozik magára a vallásra, mint inkább gondozóira, az egyházakra, egyházi rendekre s személyekre; ezen emberi intézmények, rendek s egyének keltenek sokban viszás érzelmeket, melyek lelkökben magának a vallásnak fogalmát is megzavarják s elhomályosítják. Mert az egyházak úgy egészben, mint vezetőikben s gondozóikban csakugyan gyakran és sok helyen akkép gondozták és gondozzák még jelenleg is a rajok bízott kincset, hogy az maguk-

nak bőven gyümölcsözzék, a hívek millióira nézve azonban inkább átokul szolgál, mint áldásul. Amit KÖLCSEY híres emlékbeszédében BERZSENYI fölött a vallásról mond, hogy a hatalom zsámolyává lett, arról kiáltó tanúbizonyságot tesz a történelem. Az uralkodó egyházban mindenütt megvolt és megvan az a törekvés, hogy a vallási szükségre támaszkodva, a nép szívén, lelkén uralomra jusson s azt érdekeinek igájába hajtsa. Ebben a törekvésben rendszerint karöltve jár a világi hatalommal, azzal az inkább, vagy kevésbbé titkolt czélzattal, hogy ennek is föléje kerüljön, mi tudvalevőleg nem egyszer sikerült is. E czélzat csak ott válik lehetetlenné, ahol a világi s egyházi hatalom egyesítve van; itt természetesen sem küzdelemről, sem egyiknek a másikon való győzelméről nem lehet szó.

E hatalomra való törekvést illetőleg nem nehéz kimutatni, hogy egyes egyházak intézményei s dogmái közt nem egy van, mely az egyháznak hathatós befolyást biztosit a hívek egész lelki életére s keletkezését is minden valószínűség szerint ennek a körülménynek köszönheti. S hogy a hatalmat biztosító fegyver, mely ezekben az intézményekben és dogmákban rejlik, czéljának megfeleljen, arról az egyház mindennemű és rangú urai és szolgái bőven gondoskodnak, részint kötelességszerinti engedelmességből, részint vakbuzgóságból, sőt nem ritkán alacsony egyéni érdekekből is. A lelkekre való befolyásukat az egyházak s alkalmazottjaik főleg olyan irányban érvényesítik, hogy a rájuk (az egyházra s alkalmazottjaira) vonatkozó kötelességeket a hívek pontosan teljesítsék, s a nemesítő és vigasztaló hitélet fejlesztésére sokkal kevesebb gondot fordítanak, mint az olyan vallási gyakorla tokra való serkentésre, melyek – mint fenntebb említettem – a társadalmi érdekeket alig érintik, vagy beteges, a földi életet megvető kegyeskedők s rajongók nevelésére, kik egyedüli boldogságnak a hitük tárgyával való egyesülést tekintik.

Lehet-e tehát csodálni, hogy a vallás ilyen gondozás mellett sokkal több korcs gyümölcsöt terem, mint épet, romlatlant, s hogy e miatt minden időben nagy számmal vannak, az elbutított vagy fanatizált tömeggel szemben olyanok, kik a vallást semmibe sem veszik, vagy éppen ellenséges indulattal viseltetnek iránta, ami gyakran társadalmi forrongáso-

kat szokott előidézni? A műveltség bármily alacsony fokán álljon a tömeg általában, vannak közöttük élesebb látásúak, kik fölismerik a valót, minél kevesebb gonddal leplezgetik elbizakodottságukban az érdekeltek. S akadnak mindenütt olyanok is, akik inkább, vagy kevésbbé tiszta czélból híven gondoskodnak arról, hogy necsak a megnyílt szemek újra be ne záruljanak, hanem a még bezárultak is megnyíljanak s az egyház és papság ellen izgatva, annak tekintélyével együtt a vallási érzést is sokban lerombolják.

Még nagyobb hatással vannak az említett körülmények a míveltebb osztályokra. Látják, hogy főleg az egyház szolgáit a rendeleteik iránti engedelmességet, mindennemű lelki gyakorlatokban, vallásos szokásokban s szertartásokban való buzgó részvételt tekintetik a legigazibb vallásosságnak s látják egyszersmind, hogy az ilyen értelemben vallásos emberek nagy része erkölcsi tekintetben mélyen alatta áll sok olyannak, ki a vallásosságnak külsőségekben való nyilvánítására mif sem ad. Mily könnyen kelthetik az ilyen tapasztalatok a nemesebben érző, míveltebb lelkekben is azt a téves hitet, hogy a vallásosságnak az erkölcsiséghez semmi köze sincs. S ha a vallásnak erkölcsi nemesítő hatásában való hit megrendül bennünk, mélyen alászállt szemünkben értéke a vallásnak általában, melynek egyházilag megállapított hittételei a gondolkodó lélekben támadt kételyekkel szemben nehezen állhatnak meg.

A vallás iránt közömbösekké, vagy ellenséges indulatúakká váltak mellett azonban mindig voltak és vannak olyanok is, akik, anélkül, hogy a rajongók s szenteskedők táborához csatlakoznak, a visszás jelenségek között a vallás igaz lényegének s magas jelentőségének képét tisztán megőrizték szívökben- Ezek tudják, hogy van szívet, lelket átható, fölemelő és nemesítő vallásosság egyházilag szentesített külsőségek gyakorlása nélkül is, de azért a kettőt egymással ellentétbe sem szabad helyezni, mintha a külsőségekhez kegyelettel alkalmazkodókat egytől-egyig szolgalelkűeknek, vagy képmutatóknak kellene tekintenünk. Ezek különbséget tudnak tenni a vallás és egyház (illetőleg papság), vallásosság s egyháziasság vagy felekezetiség között s tisztán áll előttük, hogy az egyház szolgáinak hibái s vétkei miatt a vallást kicsinyleni vagy megvetni semmivel sem kevésbbé oktalan dolog, mintha a gyarló,

üzérkedő, vagy a félszeg, áligazságokat hirdető »tudósok«-ért a tudományt kárhoztatnók. Az ilyen tisztán látók a vallás és vallásosság tiszteletében soha meg nem zavarodnak, mindig, egyenlő fényben látják őket fennragyogni, bármennyire okot szolgáltatnak is a vallási köntösbe bujt emberi vétkek és gyarlóságok a méltó megbotránkoztatásra.

Milyen állást foglaljon el már most a társadalom s állam a vallással s képviselőivel szemben?

Azon számtalan előny szerint, mely a vallásról magáról s gondozóiról, az egyházakról a társadalomra egyes tagjaiban s egészben egyaránt háramlik, leghelyesebbnek s legczélszerűbbnek látszanék a társadalom részéről a vallási és egyházi érdekeknek hathatós előmozdítása s gondozása. De vájjon nem növelné-e ezzel saját kárára magával szemben ez egyháznak és papjainak hatalmi törekvéseit, melyeknek káros hatását gyámolítás nélkül is elég gyakran kénytelen tapasztalni? Ha viszont a soha meg nem szűnő gyűlölködést, erőszakoskodást s vérengzést tekintjük, melynek a vallás szent nevében már ezrek s milliók estek áldozatul, legtanácsosabbnak s teljesen jogosultnak az az eljárás tűnik fel, melyet a franczia nép gyakorolt az egyházzal szemben a nagy forradalomban és sok tekintetben jelenleg is gyakorol. De lehet-e vallást s egyházat egymástól teljesen elválasztani, nem kell-e attól tartani, hogy az egyház és papság üldözése által az igazi vallásosság is súlyos veszteséget szenvedne összes áldásaival együtt s a fanatizmus és hitetlenség lenne egyedüli uralkodó a lelkeken – mint egymással soha ki nem békíthető ellenségek?

Nyilvánvaló, hogy, mint mindenütt, itt is a legjobb a a középúton haladni. Mindabban, amivel az egyház és szolgái mint a rájuk bízott kincsnek hű sáfárai, a hívek igaz lelki javát munkálják, hű gyámolító szövetségesük legyen a társadalom, sőt részesítse tisztelő védelemben az egyházi élet olyan külső nyilatkozatait is, melyek bár a társadalom érdekeit elő nem mozdítják, velők összeütközésbe sem jutnak. De az egyház túlkapásaival s visszaéléseivel szemben soha elnéző ne legyen s az őt megillető ellenőrzési és védelmi jogot lankadatlan szigorúsággal gyakorolja.

Hol Isten nevében ördögi munkát végeznek, a vallás szolgálatában szeretet helyett gyűlöletet hirdetnek, béke és

egyetértés helyett meghasonlást és egyenetlenséget szítanak felekezetek, családok, sőt testvérek és hitvesek között is: ott a társadalomnak minden rendelkezésére álló fegyverrel küzdenie kell az ártalmas üzelmek megfékezésére. S ebben a védelemben nemcsak más egyházzal s felekezettel szemben részesüljenek felekezetek, társulatok s egyesek; a felekezeteknek s papjaiknak saját híveik ellen való hatalmaskodását sem szabad eltűrni a társadalomnak, ha magát a szabad társadalom nevére érdemessé akarja tenni.

Sőt még ennél is többet kell tennie, ha azt akarja, hogy a vallás üdvös hatása benne zavartalanul érvényesüljön s ne hozzon rája több átkot, mint áldást. Minden erejével oda kell törekednie, hogy az egyházak alkalmazottainak képzésére és nevelésére irányadó befolyást nyerjen, hogy azok az egyházi nevelés békói alul felszabaduljanak. Megegyeztethető-e a társadalom érdekeivel, ha azokat, akik hivatva vannak a vallás malasztjait terjeszteni, abban a hitben nevelik, [hogy az egyház mint isteni intézmény, nemcsak egyenlő rangú és jogú bármily világi hatósággal, hanem fölöttük is áll mindnyájoknak, hogy nem az egyházak (illetőleg a magát uralkodónak tartó egyház) kiegészítő részei az illető társadalomnak és államnak, hanem az egészben vagy részben ennek az egyháznak híveiből álló államok tartoznak az egyház alá s törvényeiket az egyház dogmáihoz kell alkalmazniuk, melyek magyarázása s alkalmazása az illető államon kívül álló hatalomtól függ? Gondolható-e összhangzó, közös czélra törő munkásság a társadalomban, ha az egyoldalú, elfogult nevelés folytán az egyház papjai s tanítói között mindinkább terjed az a felfogás, hogy nem az igazi hazafiságot is magába záró tiszta, nemes erkölcsiség és vallásosság gyakorlása és terjesztése legszentebb kötelességük, hanem az illető egyházak s elöljáróik iránti föltétlen engedelmesség.

Alig hihető tehát, hogy az ilyen káros hatások ellensúlyozására czélzó jogát a társadalomnak elfogulatlan elmével bárki is kétségbe vonhatná.

De van-e, lesz-e rá a társadalomban a kellő akarat és erő?

Hol az a bölcs és jós, ki erre felelni tudna!?